

Гуйван П. Д.,
кандидат юридичних наук,
заслужений юрист, докторант
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ЗНАЧЕННЯ ДОБРОСОВІСНОСТІ ПІД ЧАС НАБУТТЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ ЗА ДАВНІСТЮ ВОЛОДІННЯ

THE VALUE OF GOOD FAITH IN THE ACQUISITION OF PROPERTY RIGHTS BY PRESCRIPTION

Роботу присвячено дослідженню доброї совісті набувача під час отримання речі від неповноважного відчужувача. Визначено сутнісні чинники такої добросовісності. Установлено, що вона має правове значення, якщо усвідомлюється набувачем на момент окупації речі, в подальшому його добра совість кваліфікувального значення не має. Проаналізоване питання впливу доброї совісті нетитульного володільця на можливість його заперечень проти вимог власника про витребування речі. Наведено теоретичні та практичні обґрунтування правової позиції законодавця щодо забезпечення балансу під час захисту інтересів власника і добросовісного набувача.

Ключові слова: добра совість, неповноважний традент, набувальна давність.

Работа посвящена исследованию доброй совести приобретателя при получении вещи от полномочного отчуждателя. Определены существенные факторы такой добросовестности. Установлено, что она имеет правовое значение, если осознается приобретателем на момент оккупации, в дальнейшем его добрая совесть квалифицирующего значения не имеет. Проанализировано вопросы влияния доброй совести нетитульного владельца на возможность его возражений против требований собственника об истребовании вещи. Приведены теоретические обоснования правовой позиции законодателя по обеспечению баланса при защите интересов собственника и добросовестного приобретателя.

Ключевые слова: добрая совесть, полномочный традент, приобретательная давность.

The work is devoted to the study of the good conscience of the acquirer when receiving things from an incompetent alienator. The essential factors of such good faith are determined. It has been established that it has legal value, if it is realized by the acquirer at the time of the occupation, his good conscience does not have a qualifying value in the future. The issues of the influence of a good conscience of a non-title owner on the possibility of his objections to the owner's demands for claiming things are analyzed. Theoretical and practical substantiations of the legal position of the legislator to ensure balance while protecting the interests of the owner and a bona fide purchaser are given.

Key words: good conscience, incompetent tradent, acquisitive prescription.

Суспільна значимість права, яке тривалий час не використовується, зважаючи на небажання чи неможливість реалізації вірителем своїх повноважень та, навпаки, досить довге користування боржником майном, всупереч закону та чужому праву, здавна привертала увагу дослідників. Вони розуміли, що фактор часу не може не враховуватися під час побудови відповідного юридичного механізму. Проте у різні історичні періоди правозгашувальне та правовстановлювальне значення темпоральних матеріально-правових інститутів та їхня взаємопов'язаність мали далеко не однозначні фахові та нормативні інтерпретації. Це питання є предметом більш детального дослідження з урахуванням деяких аспектів його поступального розвитку.

Уважаємо неправильним підхід до оцінювання юридичної природи набувальної давності лише як правонабувального строку, вплив якого має правове значення, який має місце в цивілістичній доктрині [1, с. 289-290]. Із ним не можна погодитися, як і взагалі з класифікацією матеріальних строків на правостворювальні та правозгашувальні. Закінчення такого строку, безумовно, є визначальним для набуття права власності, в цьому полягає цивільно-правова результативність його впливу. Проте початок та сам перебіг набувальної давності теж має неабияке значення для визначення обсягу матеріальних

цивільних прав та обов'язків, правового положення їхніх носіїв. Адже впродовж його перебігу виникають і реалізуються нові права на не титульне користування чужою річчю, з іншого боку, погашається право власності. При цьому прикметно, що для отримання права власності незаконним утримувачем речі не є достатньо простого закінчення певного строку, сам процес давнісного володіння мусить також відповідати визначеним у законі вимогам. Такі вимоги щодо характеру володіння здавна були присутні у різних кодифікаціях, хоча, незважаючи на збереження певних усталених традицій, їхній зміст міг дещо відрізнятись. Так, ще в римському приватному праві загальне положення щодо справедливої підстави давнісного володіння (*justa causa possessionis*) охоплювало як добросовісність, так і правомірність початку володіння. Останнє вважалося таким, що має законні підстави, якщо як доказ наводився певний правочин, за яким починалося володіння і котрий не робив набувача власником лише тому, що відчужувач не мав такого права [2, с. 78]. Крім того, було необхідно, щоб річ мала здатність до придбання за давністю (*res habilis*).

Коментованій наразі проблематиці присвятили свої праці Г.Ф. Шершеневич, Д.І. Мейер, Д.В. Дождев, А.К. Бутовський, П.В. Попович, К.І. Скловський, Д.О. Тузов, Г.А. Гаджиев, О.М. Латиев, В.І. Цікало,

В.П. Маковій, Т.Ю. Дроздова, А.І. Авласевич та інші дослідники. Досліджуючи значення доброї совісті, вказані дослідники переважно акцентували увагу на її наявності на час неправомірної окупації речі, не надаючи визначеності її сутнісним проявам під час здійснення подальшого давнісного володіння. На цій основі оцінювався вплив *bona fides* (доброї совісті) володільця на встановлення пріоритету прав власника майна або давнісного володільця. Водночас питання дослідження проблеми не може вважатися завершеним, позаяк чинне законодавство та наукові концепції не дають чіткої відповіді на запити реальної практики. Скажімо, потребують подальшого вивчення окремі аспекти взаємин, що складаються між учасниками відносин, зокрема власником, добросовісним давнісним володільцем та іншими суб'єктами упродовж перебігу набувальної давності. У цій праці вказані питання досліджуються, виходячи з того важливого принципу, що фактичні відносини мають регулюватися з урахуванням правової співмірності. При цьому враховується, що за певних обставин добра совість призводить до виникнення суб'єктивного права, яке в такому разі може виникати навіть всупереч праву власності. Отже, завданням роботи є правове обґрунтування юридичних способів для досягнення оптимального співвідношення між задоволенням інтересу особи, що втратила володіння та інтересу добросовісного набувача майна.

Українське цивільне законодавство але цілеспрямовано запроваджує механізм реалізації права володіння чужою річчю і права на захист від порушення такого володіння, зокрема від власника. Так, нормативно врегульовані питання набуття власності під час отримання речі від неповноважного відчужувача (ст. 330 ЦКУ) та за набувальною давністю (ст. 344 ЦКУ). При цьому в обох випадках визначальним є добросовісний статус окупанта, *bona fides* має бути присутня на час отримання майна. Інакше кажучи, набувач не повинен усвідомлювати факту незаконності відчуження. Але між двома вказаними явищами: набуттям власності за давністю володіння та добросовісним набуттям речі від неповноважного відчужувача існує принципова різниця [3, с. 325-326]. Сенс та значення придбання права власності за давністю володіння полягає у тому, що власник втратив інтерес до права і не вимагає його здійснення. У разі ж із добросовісним набуттям особа, що продовжує вважати себе власником, всіляко намагається повернути річ, але закон їй такої можливості не надає. Слід визнати цілком правильним твердження В.А. Рахміловича, що набувальна давність застосовується у тих випадках, коли річ могла бути витребувана у добросовісного набувача, коли ж майно не може бути витребуване – немає місця для набувальної давності [4, с. 127-128].

Ураховуючи це, сфера застосування набувальної давності для добросовісних набувачів насправді значно звужується: за чинним українським законодавством такі суб'єкти стануть власниками утримуваного майна тільки за наявності складного фактичного складу: 1) річ отримана безоплатно або

вона свого часу вибула від власника з дефектом волі останнього; 2) власник протягом позовної давності не витребував річ із добросовісного незаконного володіння. Так, саме звуженим застосуванням давнісного набувального інституту до добросовісних набувачів пояснюється розширення кола осіб, що можуть отримати власність за давністю володіння, за рахунок суб'єктів, які не повернули майно після закінчення строку договору.

Безспірно, таке правове явища, як добра совість набувача, значно визначає продуктивність набувального власницького інституту. У ч. 1 статті 344 ЦКУ йдеться про добросовісне володіння: лише таке володіння є обов'язковою передумовою виникнення права власності за давністю. В українському законодавстві (на відміну, скажімо, від російського) це не виключний спосіб набуття права власності за давністю (з огляду на наявність ч. 3 ст. 344 ЦКУ), але цей варіант найбільш узгоджується з класичним розумінням набувального давнісного механізму, позаяк набуття права власності на чуже майно за набувальною давністю є одним зі способів захисту нетитульного володіння, тому й захищається і незаконне володіння для давності у разі його виникнення на підставі договору. Але у сфері регулювання речово-правових відносин набуття права власності за давністю володіння може відбутися тільки за умов добросовісного заволодіння.

Добросовісність володіння чужою річчю є внутрішнім показником усвідомлення певного майнового стану самим суб'єктом. Уважаючи себе законним набувачем речі, пізнаючи соціальну цінність власної особистості, він одночасно визнає автономію контрагента, виявляє повагу до нього. І якраз таким ось чином цей суб'єкт забезпечує міцність створеного ним матеріального зв'язку. Отже, поняття добросовісності є виявом конформності щодо принципів справедливості, усвідомлених та сприйнятих особою на рівні індивідуальних ціннісних орієнтацій [5, с. 96-97].

У доктрині свого часу була викладена теза, за якою виключається добросовісне набуття речі, якщо вона була вкрадена чи вибула від власника іншим шляхом поза волею останнього [6, с. 499]. Ми не можемо підтримати цю позицію, адже визначальним під час визнання *bona fides* як такої є суб'єктивний фактор, який характеризує набувача з точки зору його переконаності у своєму праві, упевненість його в легітимності окупації. Так, цілком можливим є добросовісне отримання майна, яке колись було загублене чи викрадене. Головне, щоб набувач не знав та не міг знати про дефекти правочину. Якщо ж ця вимога не дотримана і володільець знає або здогадується про неправомірну поведінку традента, то про добросовісність не йдеться. Більше того, навіть наявність обґрунтованих певних сумнівів щодо можливого відчуження майна, яке не належить контрагентові, зазвичай, не знищує добру совість. Ураховуючи викладене, на критичну оцінку заслуговує наукова концепція, згідно з якою добросовісність виключається, якщо незаконність відчуження слідує безпосередньо із закону [7, с. 68]. Бо такий підхід

де-факто унеможливило набуття власності і від неповноважного традента, і за давністю володіння. Річ у тім, що будь-яке неповноважне відчуження (в результаті помилки, відсутності дієздатності, заборонене законом тощо) прямо суперечить законодавству. Отож, аби забезпечити дієвість матеріального обороту, слід виключити вплив об'єктивного чинника – законності – на результативність відчуження. Передання майна неповноважною особою мусить охоплюватися лише суб'єктивним його сприйняттям набувачем, саме це має результативне значення для вирішення питання про його добросовісність.

Більшість дослідників указують на об'єктивну неможливість, як правило, зберегти усвідомлення власного правомірного набуття та позиціонування себе як власника протягом усього набувального строку. Тому пропонується дозволити суб'єктивну недобросовісність давнісному володільцеві за певних умов. Так, як обставину, що пробачають недобросовісність, пропонуються тривалість, безперервність, відкритість володіння майном як своїм власним [8, с. 23]. Уважаємо, що така позиція заслуговує на критику. Зазначені обставини відкритості, безперервності та тривалості володіння є обов'язковими чинниками, що характеризують право давнісного володіння. І вони аж ніяк не можуть підмінити іншого чинника, котрий визначає підставу для такого володіння, – добросовісність набувача. Але, як уже очевидно, саме заволодіння має бути добросовісним, подальше утримання майна цілком логічно може не мати цієї ознаки. По-перше, це часто об'єктивно просто не є можливим (наприклад, коли для набуття права власності потребується судове рішення), а по-друге, добросовісність володіння не має жодного вирішального для якогось права значення. Отож, можемо зробити висновок, що давнісне володіння, яке було недобросовісне від початку, не може перетворитися у добросовісне, проте зворотна трансформація можлива і на практиці часто неминуча. Так, потребує конкретизації правове поняття «добросовісний володільець». Це особа, яка на час набуття права володіння річчю не знала і не могла знати, що те, чим вона заволоділа, комусь належить на праві власності. Подальше ж усвідомлення володільцем неправомірності свого володіння не має правового значення.

Набуття права власності за давністю володіння лише добросовісним окупантом не завжди позитивно оцінюється дослідниками питання. Аби поживити діловий оборот, із якого випадають речі, які перебувають у незаконних володільців, пропонується опція, за якою добросовісність заволодіння взагалі не повинна бути умовою набуття права власності. Як наслідок, виникає можливість перетворення володіння у власність за давністю як для добросовісного, так і для недобросовісного нетитульного володільця, при цьому набувальну давність для цих двох випадків можна було б встановити різною, зокрема більш тривалу для недобросовісного володіння. Давність як правова підстава для набуття права власності для недобросовісного набувача майна встановлена

в низці країн [9, с. 244]. Наприклад, в Італії для набуття права на нерухоме майно – 20 років, порівняно з 10-літнім строком за добросовісного набуття. Серед позитивних чинників такого рішення – визнання з часом правового титулу і, як наслідок, можливість повернення речі в цивільний обіг, якщо вона не була віндікована (скажімо, у зв'язку зі збігом позовної давності) у недобросовісного володільця. Серед негативних – моральні чинники, адже такий підхід навряд чи викличе схвалення всього суспільства.

Добра совість є підставою для виникнення у заволодільця в одних випадках права власності в момент передання речі (ст. 330 ЦКУ), в інших – права на давнісне володіння з можливістю в подальшому набути власність після спливу набувальної давності. Але упродовж давнісного перебігу такий володільець, навіть попри його добросовісність, не в змозі протиставити її віндикаційним вимогам. Бо закон визначає чіткий перелік для заперечень проти віндикації. За змістом ст. 388 ЦКУ стосовно особи, яка добросовісно отримала майно, що вибуло з володіння власника проти чи поза його волею або безоплатно, не застосовуються положення про обмеження віндикації. Належно та своєчасно пред'явлений власником позов про витребування речі від добросовісного володільця підлягає задоволенню. Оскільки це майно може бути віндіковане, набувач не отримує права власності на нього у момент передання і через припис ст. 330 ЦКУ. Яке ж тоді значення має добросовісність у такій ситуації? Очевидно, добра совість на момент окупації речі є кваліфікувальною ознакою давнісного володільця, котра відповідно до вимог того ж таки закону дозволяє отримати право власності на чуже майно.

Правило, за яким власник може вимагати майно від осіб, що володіють ним без належної правової підстави, здавна застосовується у цивільному законодавстві. Проте межі його застосування історично не були сталими. У праві давнього Риму діяв принцип повної віндикації «ubi rem meam invenio, ibi vindico», що означало «де свою річ знаходжу, там її і віндікую». У подальшому набув поширення та правового обґрунтування інший принцип «Hand muss Hand wahren» (рука за руку відповідає), котрий у доктрині набув скороченого позначення «H. w. H.». Згідно з ним, тільки речі, які вибули від титульного володільця (власника) поза його волею можуть бути віндіковані у будь-якої третьої особи. Найбільш послідовно цей підхід обстоювався у німецькій цивілістиці, в подальшому був підтриманий багатьма науковцями у інших країнах, зокрема у дореволюційній Росії. Згідно з ним, власник міг вилучити у судовому порядку свою річ тільки у недобросовісного володільця. Що ж стосується добросовісного, то річ у нього відбиралася тільки тоді, коли вона вибула з володіння власника з дефектом волі останнього. Відповідні зміни теоретичного обґрунтування знайшли своє відображення і в сучасному законодавстві.

Проте далеко не всі дослідники погоджуються з дійсними обмеженнями віндикації, стверджуючи, що у такий спосіб відбувається порушення прав

власника. У різні періоди ці два юридичні підходи мали як своїх прихильників, так і опонентів. Цілком логічно, що модернізація усталеного положення римського права про ввідикацію на користь захисту інтересів добросовісного володільця не могла не сприйматися як обмеження прав власника. При цьому деякі вчені категорично заявляли про небажаність такої трансформації, зазначаючи, що вона порушує основний принцип недоторканості приватної власності, а правила законодавства щодо захисту добросовісного володільця проти власника кваліфікували як фактичну конфіскацію майна [10, с. 120-122]. Справді, з класичної точки зору, досить невинуватим виглядає надання особі правової можливості здійснювати чужі права без належних повноважень від їхнього істинного носія. Це суперечить як інтересам останніх, так і суспільства, адже попередній власник у свій час також був добросовісним набувачем, він також здійснював цілком правомірно всі повноваження власника. Якщо ж передати право власності не титульному набувачеві, виявиться, що закон надає його добрій совісті вищу цінність, порівняно з такою ж характеристикою власника, що абсолютно невинуватим. Власне, спростувати наведену аргументацію досить важко. Отож, інші дослідники, обстоюючи пріоритет інтересу добросовісного набувача, не заперечували можливого ущемлення інтересів власника у разі обмеження ввідикації. Вони лише вказували на перекриття вказаних недоліків позитивними ефектами для цивільного обігу в разі застосування цього правового інструментарію.

Власне, упродовж тривалого застосування інституту набувальної давності у цивільному праві (він був оформлений у XIX столітті у багатьох легіслатурах світу, за радянської доби у нас був скасований, відновлений у Цивільному кодексі 2003 року) численні науковці намагалися його модифікувати. Розглянемо ці пропозиції, зважаючи на ефективність та результативність. Як ми вже вказували, більшість науковців визначали правовий статус майна, набутого від неповноважної особи добросовісним суб'єктом, суто з урахуванням *bone fides* останнього. Окремі автори погоджувалися з переходом власності до такого набувача в порядку виключення тільки за певних умов. До них належали вимоги добросовісності не тільки набувача, але і відчужувача. За такої ситуації пропонувалося законодавчо забезпечити необхідність переконаності набувача щодо наявності у свого контрагента права відчужувати річ. Крім того, придбання власності в цьому порядку з метою забезпечення майнового обігу могло припускатися тільки за умови наявності декількох послідовних передач речі [11, с. 27, 55].

Зрештою, чинне законодавство таких побажань не врахувало. Спробуймо розібратися, чому саме. Наявність вимоги про добросовісність відчужувача, на перший погляд, видається досить привабливою. Якщо застосувати загальне визначення, то добросовісним має вважатися та особа, котра на момент передачі майна набувачеві не знала та не могла усвідомлювати те, що вона не має відповідного повно-

важення. Такими ознаками може характеризуватися тільки той суб'єкт, котрий свідомо вважає, що йому належить таке право (наприклад, як власникові чи комісіонерові). Звісно, це не завжди має місце, тому з кола добросовісних набувачів, які можуть заперечувати проти ввідикаційних вимог, відразу вилучаються особи, що набули річ від першого титульного володільця, не уповноваженого власником на її відчуження. Та це ще не всі проблеми. Коли відійти від презумпції добросовісності і запровадити правило про необхідність доводити добру совість продавця, виникнуть інші. Уявимо собі, що річ перейшла до набувача в результаті кількох її передач. Останній відчужувач за загальним правилом про ознаки добросовісності відповідав такій вимозі. Але закон, зрештою, не встановлює єдиних критеріїв добросовісності, тому доведення цього факту щоразу буде викликати труднощі і не завжди буде успішним.

Якщо пристати на думку про обов'язкову добросовісність відчужувача та необхідність устанавлювати цей факт, ми вільно чи не вільно обмежимо можливість значної кількості добросовісних набувачів заперечувати проти вимог про витребування від них майна. Майже до такого ж наслідку зведеться і реалізація доктринальної пропозиції про можливість обмеження ввідикації тільки у разі, коли відбулося декілька послідовних відчужень тієї ж речі.

З іншого боку, також не отримали нормативної реалізації висловлені у літературі пропозиції, котрі були спрямовані на необмежений захист добросовісного набувача. Так, з урахуванням необхідності посилення стабільності матеріального обороту пропонувалося забезпечити можливість заперечень добросовісного суб'єкта проти ввідикаційного домагання, незалежно від того, яким чином майно вибуло від власника. Обмеження ввідикації для такої особи мало відбуватися, якщо продавець передавав їй як річ, отриману свого часу від власника, так і крадену. Іншими словами, передбачалася неможливість витребування майна у будь-якому разі добросовісного набуття. Це правило пропонувалося поширити і на випадки застави чужого майна [12, с. 75-78]. Ці положення не знайшли підтримки, тому що їх запровадження призвело би до значного та невинуватимого обмеження прав неволодіючого власника. Фактично значення ввідикації звелось б до вимагання речі виключно від недобросовісного володільця. Водночас важко було б пояснити, чому законодавець надає перевагу *bona fides* саме набувача за відсутності вини власника.

На наше переконання, наведені вище пропозиції не є адекватними, зважаючи на обмеження можливостей майнового обігу за умов настання вказаних наслідків їхнього запровадження. Проте з формальної точки зору вони не є такими, що суперечать основним принципам цивільного права. Тому вирішення питання про подальше врахування вказаних пропозицій цілком залежить від суспільного усвідомлення необхідності знаходження балансу між інтересами статичного та динамічного розуміння регулювання матеріального обороту.

Інші пропозиції вчених, котрі, погоджуючись із класичним німецьким принципом «N. w. N.», все ж пропонували його певним чином модифікувати, виявилися більш продуктивними. Так, у сучасному цивільному законодавстві знайшла втілення теза про непоширення обмеження ввідикації на безоплатні правочини. Ще одна істотна зміна усталеного правила стосується правової характеристики неповноважного відчужувача. Німецькі цивілісти (з якими погоджувалися й інші вчені) як особу, що здійснила відчуження речі без належного на це права, спершу визначали тільки того суб'єкта, який отримав майно від власника. У подальшому з'ясувалося, що такий підхід дуже звужено охоплює можливі фактичні відносини. Насправді, досить поширеними є ситуації, коли річ переходить до добросовісного отримувача після кількох попередніх передач. Отож, незастосування правила про обмеження ввідикації у таких випадках значно зменшило б можливість захисту добросовісного набувача від вимог власника. Таким чином, нинішнє законодавство встановлює однакові наслідки пред'явлення ввідикаційних вимог, коли майно надійшло до відповідача від першого володільця та коли в результаті кількох передач відчужував не має уявлення про первинного власника

цього майна. При цьому, як уже зазначалося, закон не надає юридичного значення добрій совісті такого відчужувача.

Із проведеного дослідження можемо дійти певних висновків. Добросовісність набувача є необхідною умовою набуття права власності на річ під час її передання або за набувальною давністю, але вона не гарантує володільцеві безумовного захисту від витребування речі її власником. Виходячи з необхідності забезпечення балансу під час захисту інтересів неволодіючого власника і добросовісного не титульного окупанта, з метою пожвавлення матеріального обороту законодавець увів розмежування окремих підстав ввідикації, надавши наявності одних із них статусу обставини, що дозволяють заперечувати проти вимог про витребування майна від добросовісної особи, тоді як інші такого статусу не отримують. За основу тут взято принцип вини власника: одна річ, коли він припустився недбалості під час вибору титульного володільця (вина присутня), інша – якщо річ вилучили поза волею чи всупереч волі власника (тут про вину останнього не йдеться). Такий розподіл, незважаючи на певну його умовність, був покладений в основу оцінки критеріїв підставності для обмеження ввідикації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Цікало В.І. Поняття набувної давності. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. Вип. 13. 2001. С. 288-290.
2. Новицкий И.Б. Римское право. Издание 6-е. Москва: 1997. 245 с.
3. Цивільне право України / За ред. І.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького/. Т. 1. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 480 с.
4. Рахмилович В.А. О праве собственности на вещь, отчужденную неуправомоченным лицом добросовестному приобретателю (к вопросу о приобретении права от неуправомоченного лица). В кн.: Проблемы современного гражданского права. Сборник статей. Отв. ред. В.Н. Литовкин, В.А. Рахмилович. Москва: Городец, 2000. С. 126-144.
5. Дождев Д.В. Добросовестность (bona fides) как правовой принцип / Политико-правовые ценности: история и современность. / Под ред. В.С. Нерсесянца. Москва, Едиториал УРСС, 2000. С. 96-128.
6. Гражданское право. Т. 1 / Отв. ред. Е.А. Суханов. 2-е изд. Москва: БЕК, 1998. 819 с.
7. Аксюк И.В. Добросовестность приобретения как основание возникновения права собственности на недвижимость. *Журнал российского права*. 2007. № 3. С. 67-72.
8. Лоренц Д.В. Виндикация: юридическая природа и проблемы реализации. Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. 12.00.03. Краснодар, 2008. 26 с.
9. Основные институты гражданского права зарубежных стран. Сравнительно-правовое исследование / ред. В.В. Залесский. Москва: Норма, 2000. 648 с.
10. Менгер А. Гражданское право и неимущественные классы населения, Санкт-Петербург, 1906. 229 с.
11. Binding K. Die Ungerechtigkeit des Eigentums Erwerbs vom Nicht-Eigentümer in ihrer Ausgestaltung durch BGB § 932 und § 935 und ihre Reduktion auf das kleinstmögliche Maß [Текст]. Leipzig, 1908.
12. Koban A. Haben auf eigene Gefahr. Insbruck, 1909. S. 109.